

Широка С.І.

«ПРО ПРОЦЕС ЦИВІЛІЗАЦІЇ» Н. ЕЛІАСА: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВПЛИВУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ ПОВЕДІНКИ

Увага до культури, що спостерігається в наш час, визначається багатьма обставинами. Сучасне суспільство стрімко перетворює навколишній світ, соціальне і життєве середовище. В умовах інтенсивного розширення контактів й інтеграції у світове співтовариство особливого значення набувають проблеми міжкультурної комунікації, вивчення регулятивних компонентів спілкування. Невід'ємною частиною соціальних відносин, є поведінкові стереотипи, включені в комунікативні механізми як такі, що їх упорядковують: їхнє значення полягає в улаштуванні порядку, забезпеченні погодженості, дисципліни і єдності в діях [1, с. 148]. Вивчення цих стереотипів, дослідження їхнього генезису є актуальним для пошуку ефективних стратегій соціальних відносин, орієнтації в швидко змінюваних соціальних і культурних процесах. Треба зазначити, що ця проблема безпосередньо чи опосередковано розглядалася багатьма видатними мислителями, серед яких – І. Кант, М. Вебер, А. Тойнбі, М. Бердяєв, К. Ясперс, Г. Маркузе, котрі пропонували різноманітні варіанти співвідношення понять культури та цивілізації. Особливе місце серед дослідників цієї проблеми займає відомий німецький соціолог Норберт Еліас. На багатому історичному і літературному матеріалі він простежив трансформацію психологічних структур, звичок і манер людей західноєвропейського суспільства, починаючи з епохи середньовіччя й аж до нашого часу, показавши зв'язок цієї трансформації із соціальними і політичними змінами, а також вплив цих процесів на становлення тих форм поведінки, що в сучасному суспільстві вважаються «цивілізованими» і «культурними». Мета даної статті полягає в спробі системного висвітлення проблеми співвідношення цивілізаційних процесів і формування культурних стереотипів поведінки в доробку Н. Еліаса.

У центрі досліджень Еліаса були західноєвропейські суспільства, типовий для них образ поведінки людей. Саме в рамках цих суспільств і виникло поняття «цивілізація», що виконує функцію вираження їхньої самосвідомості. «Для того, щоб зрозуміти, що таке «цивілізація», нам необхідно звернутися до історичних змін й усвідомити, що «цивілізація», яку ми вважаємо панівною, є процесом, чи частиною процесу, у якому ми беремо участь. Усе те, що ми створили: машини, наукові відкриття, державні форми, – є свідченням формування визначених людських зв'язків, певного типу суспільства і створення певного виду людської поведінки».

Уперше протиставив поняття «цивілізація» і «культура» І. Кант, який у 1784 році писав, що «ідея моралі належить культурі, і що застосування цієї ідеї тільки до манер і зовнішніх пристойностей позначає тільки лише цивілізацію» [2, с. 381]. Однак німецьке протиставлення «цивілізації» і «культури» не є чисто теоретичною абстракцією – воно, на думку Еліаса, є вираженням німецької самосвідомості, що сформувалася у результаті унікального історичного процесу. Поняття «цивілізація» і «культура» французи й англійці відносять до політичних і економічних, релігійних і технічних, до моральних і суспільних фактів. Німецьке ж поняття «культура» відноситься до духовних, релігійних фактів, фактів мистецтва. У такий спосіб Еліас стверджує, що розмежування і протиставлення цих понять носить винятково ідеологічний характер, у той час як у відношенні до способу дії,

одягу, житла, манер поведінки поняття «культурність» і «цивілізованість» можна вважати рівноправними.

У своїх працях Н. Еліас аналізував процес становлення західноєвропейської цивілізації. (Потрібно відмітити: західноєвропейська цивілізація і європейська цивілізація – це не одне і те ж. Але деякі автори вважають, що європейська цивілізація виникає завдяки поширенню основ західноєвропейської цивілізації на інші європейські території. Як видно, Н. Еліас дотримується саме такої точки зору.) Цей процес одночасно відбувався на індивідуальному рівні – формування визначених способів поведінки індивіда; і на суспільному рівні – виникнення визначених форм взаємодії індивідів, їхньої організації. Разом із довгостроковим історичним процесом будівництва західноєвропейських суспільств відбувалася зміна «психічного габітусу» західноєвропейської людини: мінялися стандарти її поведінки, стиль її мислення. У процесі формування західноєвропейської цивілізації психіка людей зіграла таку ж роль, як і виниклі нові економічний і політичний апарати влади. На думку Н. Еліаса, процес цивілізації – це незапланований процес, він починається з конкуренції багатьох маленьких князівств і політичних об'єднань, що прагнуть до гегемонії на великій території. Поступово виділяються великі князівства, що панують над нею. Під їхнім керівництвом суспільства поєднуються в централізовані утворення. Розвиток, що не припиняється, веде до виникнення економічних процесів, що, з одного боку, викликають економічну конкуренцію, а з іншого – сприяють більшій інтеграції суспільства. Концепція цивілізації Еліаса перемістила акцент із пошуку того, що є «сутність цивілізації», на те, яким образом цивілізація змінюється, розвивається і т.д.

Н. Еліас зробив основою своєї цивілізаційної теорії пошук зв'язку різних індивідуальних фаз виникнення й розвитку соціальних союзів, що у ході історії поєднували усе більшу кількість людей один з одним. У його концепції поняття цивілізації – це вираження й символ суспільної формації, що поєднує різні національності і в якій, як у церкви, є загальна мова (спочатку це італійська, потім французька). Ця загальна мова приймає на себе функції, які до неї мала латинська мова. У цій мові маніфестується нова суспільна основа єдиної Європи й, одночасно, нова суспільна формація – придворне суспільство. В усіх великих країнах континенту й Англії були структури типу королівського двору. Середньовічні суспільства, незважаючи на великі й малі війни, постійно комунікували між собою. Самосвідомість «придворної людини», її характер виражаються в понятті «цивілізованість». «Цивілізованість» позначає поведінку, яку Н. Еліас визначає як самоконтроль людини над власними афектами, що з'являється спочатку під впливом примусу з боку інших, але поступово трансформується в самопримус.

У ході роботи над доробком Еліаса «Придворне суспільство» стало ясно, що поведінка відповідно до придворного етикету являла собою функцію взаємин представників князівських і королівських дворів Європи і що форми вираження індивідуальних афектів і почуттів відрізняється на різних стадіях розвитку суспільства. Саме двори стають центрами «куртуазних» форм обходження і поведінки. Стандарт гарних манер у деякому сенсі є способом, за допомогою якого верхівка вищого шару суспільства, так зване придворне оточення найбільших феодалів, фіксує своє світовідчуження. Це робиться за допомогою специфічних розпоряджень і заборон, вироблених спочатку при великих феодальних дворах, а потім переданих більш широким шарам. Видаються перші збірники правил поведінки – «De institutione novitiarum» Гуго Сен-Вікторського, «Morale scolarium» Іоанна Гарландського, «Куртезії» Бонвіччіно ди Ріва та ін. Тут розглядаються форми поведінки за столом і моделювання придворної розмови, форми відправлення природних

потреб і поведінки в різних приміщеннях, моделювання міжстатевих відносин і багато чого іншого. Автори цих робіт були не законодавцями, творцями даних розпоряджень, а збирачами, що упорядковували звичні для суспільства заборони і табу. Таким чином, ці збірники правил гарного тону – свідчення визначених стандартів поведінки й афектів у житті самого суспільства.

З часів раннього Середньовіччя існують численні зведення про те, як користувалися ножом за обіднім столом. «Прабатько» сучасного столового ножа був гострим мечем, користування яким за столом з часом усе більш і більш регламентувалося, поки він не зник зовсім, надавши місце тому, що ми називаємо зараз столовим приладдям. При цьому можна спостерігати, як з роками вводилося усе більше обмежень у користуванні ножом. Еволюція форм використання ножа за столом – це багатовіковий процес, у ході якого ці придворні форми були перейняті у вищих шарів суспільства простим населенням. Зм'якшення грубих агресивних імпульсів окремих індивідів у придворних церемоніях, а пізніше за допомогою сформованих у результаті багаторазового повторення культурних стереотипів поведінки супроводжує виникнення державної монополії насильства.

З виделкою справа обстоїть складніше. У наші дні думка про те, що жирну їжу з загальної миски зручніше діставати за допомогою якого-небудь інструмента, а не пальцями, здається настільки простою і розумною, що, як правило, за цим не бачать ніякого процесу цивілізації, що міг би додатково щось пояснити. І усе ж таки, введення в побут виделки міцно зв'язане із процесуальними змінами психіки індивіда.

Еліас розглядає питання, чому сьогодні нам здається нецивілізованим, невихованим і варварським використання замість виделки пальців. На перший погляд, тут немає нічого незрозумілого: це негігієнічно і виглядає зовсім неапетитно. Цей звичай, вважає Еліас, відноситься до понять сорому і неспритних положень, які, у свою чергу, зв'язані з виникненням контролю афектів, згідно з яким уведення виделки є одним із прикладів такого контролю. Причини, які вказують, чому певні види поведінки в епоху середньовіччя зв'язуються з почуттями невдоволення, Еліас бачить у повільній, але неухильній і повсюдній зміні свідомості людини, що вело її до дистанціювання щодо власного тіла і тіл інших. «Виделка, – пише Еліас, – суть не що інше, як утілення визначеного стандарту сорому і неспритних положень. Як задній план зміни, що спостерігається в техніці їжі в період середньовіччя й аж до Нового часу, спливає те саме явище, що виникає і при аналізі інших утілень такого роду: зміна економіки потягів і афектів» [3, Т. 1, с. 194].

У рамках теорії цивілізації незайвим буде навести ще один приклад використання Еліасом матеріалу книг про манери. Велику увагу він приділяє історії зміни поглядів на відносини чоловіка і жінки. Вихідним матеріалом для нього є книга Еразма Роттердамського «De civilitate morum puerilium», що витримала чимало видань. Тільки в ХІХ сторіччі вона стала зазнавати посилювання критики через помітні зміни в багатьох сферах життя. Стало не зовсім пристойним у книгах, рекомендованих для читання підліткам, описувати статеві відносини. В часи Еразма все це відносилось до публічної сфери. У ХІ і ХХ століттях вони хоча і продовжували існувати, що не дивно, але вже були прибрані «за куліси» громадського життя. В епоху середньовіччя від дітей нічого не було сховано. Тепер же почали виникати деякі сфери схованого, була споруджена стіна, що обгороджувала підлітків як від будь-яких висловлень про секс, так і від сексуальних практик.

У середні століття був цілком природним факт, що після весільного застілля, молоді супроводжувалися родичами і гістьми до самого шлюбного ложа, у їхній присутності

і з їхньою допомогою роздягалися і лягали в нього. Наприкінці середніх віків, відзначає Еліас, цей обряд починає повільно змінюватися. Спочатку молоді лягають у ліжку одягненими. Потім зникає і це. Те, що сьогодні молоді іноді супроводжуються до дверей спальні, а то й лише до дверей будинку, а потім наречений переносить наречену через поріг і закриває за собою двері, є не що інше, як частина тривалого процесу створення порога сорому і неспритних положень у сфері відносин між підлогами.

Завершуючи главу про зміни в поглядах на відносини чоловіка і жінки, Еліас пише: «Рух процесу цивілізації в напрямку більш сильної і повної інтимізації всіх тілесних функцій, виведення їх у певні анклави, перенесення “за закриті двері” має найрізноманітніші наслідки. Один з найважливіших наслідків, що дуже помітний на прикладі цивілізаційного процесу розвитку статей, – це своєрідна розщепленість людини, що помітна тим сильніше, чим більше стає поділ між сторонами людського життя, а саме тими, котрі відкрито представлені в суспільних відносинах людей, і тими, котрим цього не дозволено, котрі повинні залишатися «інтимними» чи «таємними» [3, Т. 1, с. 264]. Іншими словами, у ході цивілізаційного процесу життя людини розділяється на сховані сфери з відповідними їм формами поведінки, і публічні, котрим властиві їхні форми. Це розщеплення представляється людям настільки звичним, таким, що розуміється само собою, що вони найчастіше приймають його як деяку завжди існуючу даність.

Отже, за Еліасом, процес цивілізації звичок виходить з «вузького кола» придворних і поступово закріплюється в суспільстві, тобто зверху вниз. «На ранніх стадіях як підставу стриманості найчастіше наводили таке: роби так, а не інакше, оскільки це не “куртуазно”» [3, Т. 1, с. 182]. По-друге, цей тривалий цивілізаційний процес у наші дні повторюється в ході соціалізації дітей. Але відбувається це так, що культурні стереотипи поведінки, прищеплювані їм по лінії ззовні усередину, іноді сприймаються дорослими «як щось внутрішнє», дане дітям природою. Відбувається це і тому, що процесуально створений стандарт, – що власне характерне для процесу цивілізації, – не представляється більше деяким зовнішнім примусом. Він став самопримусом, чие дотримання беруть на себе індивідуальні механізми контролю, що тепер рідко мають потребу в зовнішній підтримці. Процес цей ніколи не кінчається і не припиняє довгострокові зміни, тому що стан суспільства відповідає не якому-небудь завершеному процесу, а в кожному випадку – історичній чи актуальній фазі довгострокового процесу, початок якого також важко визначити, як і його кінець.

Таким чином, на основі проведеного розгляду доробку Еліаса можна зробити деякі висновки. Основний напрямок процесу цивілізації Еліас описував як трансформацію примусів. В основі цієї трансформації лежить диференціація соціальних примусів, у тому числі перехід соціального страху в психологічний, котрий у своїй основі все одно залишається соціальним. У ході процесу цивілізації встановлюється, нарешті, така структура суспільства, у якому примус індивідів з боку один одного переходить у самопримус. Спочатку контроль над афектами здійснюється під впливом страху «не догодити панові та бути покараним», потім цей страх трансформується у почуття провини, сорому, у страх можливого морального засудження. Сором, за висловом Еліаса, – це стан свідомості, що характеризується напруженням відносин між «Я» та «над-Я» [3, Т. 1, с. 239]. Боротьба з владою, палацеві інтриги, залежність між паном і підданим – від усього цього залежить соціальне існування індивідів. Це вимагає «точної диференціації психічного апарата на «центр потягів» і «центр Я», постійного переходу від малораціонального до раціонального способу мислення і поведінки – прагнення завжди до більш-менш автоматичного самоконтролю, до підпорядкування короткочасних поривів наказам

звичного передбачення, до утворення більш диференційованого і жорсткого апарата так званого «над-Я» [3, Т. 2, с. 89].

Створена Еліасом модель взаємозв'язку між індивідуальними і суспільними змінами така: сам процес цивілізації він описував як одночасне протікання двох процесів – на рівні індивіда і суспільства. На індивідуальному рівні – зміна поведінки: змінюється баланс між примусом індивіда іншими і самопримусом, убик збільшення останнього, зростає так званий «поріг чутливості», не обґрунтовані раціонально страхи трансформуються в почуття сорому, можливий осуд з боку суспільства проектується в область самоповаги, виникають і закріплюються культурні стереотипи поведінки. На рівні суспільства відбувається зміна «фігурації» (своєрідної структури суспільства, що складає з переплетень взаємодіючих індивідів), що люди утворюють один з одним. Фактичне ядро цивілізаційного процесу – це така зміна структур індивідуальності, що приводить до появи різних форм контролю людей над своїми афектами, над своїми переживаннями і своєю поведінкою і до зміцнення цих форм контролю. У свою чергу нова структура суспільства жадає від індивіда визначеного стандарту поведінки й великою мірою сприяє формуванню останнього. «У такий от спосіб, – пише Еліас, – протягом сторіч протікає соціально-історичний процес, у ході якого повільно змінюється стандарт почуття сорому і незручності. На рівні онтогенезу він протікає в кожного індивіда із самого народження, але, відповідно, у скороченій тимчасовій формі. Якщо намагатися виразити ці повторювані процеси у формі закону, то можна за аналогією з біологічним, говорити про соціогенетичний і психогенетичний основний закон» [3, Т. 1, с. 196]. Таким чином, можна говорити про кореляцію між системою соціальних норм і світом внутрішніх переживань особистості, що включені в цивілізаційний процес.

Література:

1. Проценко О.П. Етикет в просторі практичної філософії. – Х., 2002.
2. Кант І. Сочинения: В 6 т. – М. – 1965.
3. Элиас Н. О процессе цивилизации: В 2 т. – М.-СПб., 2001.